

Акматова А.Б.
К.Карасаев атындагы
Бишкек гуманитардык университети

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЗООМОРФТУК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Аннотация: Бул макалада кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин курамындагы зооморфизмдердин орду аныкталды. Жаныбардын кулк-мүнөзү, жүрүш-турушу адамга карата ылайыктуу колдонулат. Кыргыз тилинде компоненттерин зоонимдер түзгөн фразеологизмдер талдоого алынган.

Өзөктүү сөздөр: зооморфизм, тамсил, тотемизм, салыштыруу, образдуу, көркөм, эмоция.

Тил системасында жаныбарлардын аталыштары өзгөчө семантикалык талааны – зоонимдерди түзөт. Алар ар кандай фразеологиялык айкаштардын, макал-лакаптардын курамына кирет.

Экспрессивдик-баалоочу лексиканын ичинен зоонимдердин негизинде метафоралык жол менен пайда болуп, адамдын мүнөзүн образдуу сүрөттөгөн бирдиктерди бөлүп көрсөтүүгө болот. Түз мааниде колдонулган зоологиялык номендер *зоосемизмдер* деп аталат. Ал эми өтмө мааниде адамга карата колдонулса *зооморфизмдик түшүнүктү* пайда кылат.

Зооморфизмдер ички сезимди, адамдын жалпы эле эмоциялык турмушун туюндурууда маанилүү бирдик болуп саналат. Адамдын эмоциялык мүнөзү үчүн оозеки кепте ар кандай топтогу окшоштуруунун (адам-жаныбар) негизинде түзүлгөн салыштыруу жана метафора колдонулат. Бирок сөз, сөз айкаштары сыяктуу тилдик бирдиктер өз алдынча турганда көркөмдүүлүккө ээ эмес. Алардын объективдүү чындыктагы кубулушка болгон мамилеси белгилик мүнөзгө ээ.

Зооморфизмдер көптөн бери изилдөөчүлөрдү кызыктырып келет. Анткени жаныбарлар адамдын чарбалык-экономикалык турмушунда жана салтында чоң роль ойнойт. Ошону менен бирге жаныбардын кулк-мүнөзү, жүрүш-турушу адамга карата ылайыктуу колдонулат. Жаныбарлар цивилизациянын тарыхый өнүгүшү менен тыгыз байланышат.

Эгер кадимки сөз (бейтарап лексика) нерсенин түрдүү белгилерин, санын, сапатын, кыймыл-аракетин ж.б. жактарын жөн гана атап берсе, фразеологизм андан айырмаланып, алардан тышкары ошол нерсеге тиешелүү касиетти күчөтүп же басаңдатып, эмоциялык, экспрессивдик кошумча белгилери аркылуу угуучуга таасир этип, элестүүлүктү тартуулайт, туюндурулуп жаткан ойдун образы түзүлөт [Эгембердиев 2007:34].

Фразеологизмдер – жогорку информативдүүлүккө ээ тилдик бирдиктер; алар *кооздук* же *ашыкча* бирдиктер катары саналат. Фразеологизмдер – тилдик бирдиктердин бири болуп саналат, фразеологизмдер жок тил болбойт.

Кыргыз тилинде кайсы гана жаныбардын атын (үй *жаныбары*, *жапайы жаныбар*, *куштар*, *курт-кумурска* ж.б.) албайлы адамдын мүнөзүн баалоочу мүнөзгө ээ. Ошондуктан компонентине мындай аталыштарды камтыган фразеологизмдер тилде көп колдонулат. Мисалы, *ит жандуу* – чыдамкай; *чымыны*

бар – өнөрлүү; *ичине ит өлүү* – бирөөгө астыртан тымызын кастык кылуу; *үкүсү чыгуу* – кебетеси кетүү; *үй күчүк* – үйүнөн көп чыкпаган адам;

Изилдөөчү Е.Н.Иванова зоонимдик фразеологизмдер жөнүндө мындай деген пикирин айтат: «перенос наименования с животного на человека представляет собой экспликацию древнейших представлений о взаимосвязи мира животных и мира человека: истоки образа лежат в мифе о животном и в бытовых, прагматических представлениях народа» [Иванова 1999, 280].

Жаныбарлар жөнүндө миф байыркы дин формаларынын бири болгон тотемизмге тиешелүү. Тотемизм – адамзат коомунун өнүгүшүнүн алгачкы баскычындагы элдин мифологиялык түшүнүгү. Алар адамды кайсы бир өсүмдүк же жаныбар, же нерсе менен байланыштуу дешип, алардын жашоо-шартын ошолор менен байланыштырышкан. Ошондуктан урууларды бугу, бөрү, багыш ж.б. деп аташкан да, ошол уруунун түпкү тегин жогорудагы жаныбарлар менен байланыштырышкан. Элдин тотемдик түшүнүгү, табият сырларына карата ушундай көз карашы, кыргыз фольклорунун көп жанрларында, өзгөчө макал-лакаптарда, жомоктордо, легендаларда, уламыштарда, эпостордо сакталып калган.

Кыргыз тилинде компоненттерин зоонимдер түзгөн фразеологизмдерди төмөндөгүчө классификациялоого болот:

1. Заттык мааниде колдонулган зоо фразеологизмдер:

Ат токур – эркек бала деген мааниде;

Кырк жылкы – кыз бала деген мааниде: *Жаңы көздүгүн киндигин кесип, эт көйнөгүн кийгизип, оропчулган бүтүп, анан оозун жалжайып сүйүнүп тышка чыкты: - Сүйүнчү! Кырк жылкы* («Сынган кылыч»).

Ит оору – өнөкөт болгон жаман адат;

Өгүз өлтүргөн балта – кандайдыр бир иштин болушуна себепкер – болгон адам.

2. Адам терс мүнөзүн туюндурган зоо фразеологизмдер:

Чамгарактап турган кези. Адатта, ит өз айылында, өз үйүндө, короо жайында, бирөөлөрдөн анча коркпойт. Ээси турганда келген адамдарга, мал-салга баатыр көрүнөт. Куйругун чамгарактатып, жонунун түгүн чыгарат. Ээсинен буйрук күтөт. «Ал» – деп койсо, алын билбей, түз эле атырылып барып тиет. *«Айыл итинин куйругу чагарак»* – деген макал ушундайдан келип

чыккан. Ал бара-бара «чагарактап турат» болуп айтылып калган. Буга боз үйгө көчүгүн такап үрүүсү үндөшөт. Демек, сөздүн ток этээри мында «чамгарактап турган кези» адамдарга өтмө мааниде айтылып жатпайбы! Кор дүнүйөнүн ооматы аркылуу эсирип, ар кимден айбыкпай, коркпой-үркпөй төрт тарабы түгөл, кыбыла кезин билдирип отурбайбы!

Чамгарак – боз үйдүн түндүгүнүн чабагынын ортосундагы каршы-терши коюлган жыгачтары. Үйдөн бирдеме чыкса: «Ой, чамгарак кимдики, чырды өз үйүндө чыгаргын», – дешет. **Чамгарак** бийикте турат. Ит адамдын жоругу буга үндөшөт

Жылкы кыял. Пендечиликте, токтоолук, оор-басырык, кой мааректик, коңурдук адамдардагы оң сапаттардан. Алар ырыс көтөрөт. Ач-токту бирдей кабыл алат. «**Жылкы кыял**» – дегенде өтмө маани бар. **Жылкы** малы беш түлүктүн шайдооту. Ал адамдын канаты. Семирсе кыял күтөт, жонуна чымын коңдурбай коёт. Ал эми адамдардан айрымдары тоюнса, өзүн укмуш сезет. Көпчүлүккө сыр көрсөтөт. Теңине албай, теңтуш кылбай да коёт: *О кийин булардын жылкы кыялына өзүңүз дагы күбө болосуз* («Сынган кылыч»).

Сараң колу тар адам маанисинде: *чыккан мурдун канатпайт*,

Кумурска бел – бели ичке;

Сагызган изи – абдан жука;

Жылан сыйпалагандай – такыр эчтекеси жок;

Жолборс жүрөк – эч нерседен коркпогон: *Ал жолборс жүрөк, таш билек баатыр* («Мезгил сабактары»).

Коёндой окшош – абдан окшош: *Бирок алардын бардыгы коёндой окшош эмес, же эреже боюнча бип-бирдей сүйлөшпөйт* («Мезгил сабактары»).

Коён жүрөк – өтө коркок, өтүмү жок: *Тып-ынч коён жүрөктөр деп кыйкырып турду* («Сынган кылыч»).

Козулуу кой – эптеп-септеп, иши кылып;

Бөрү тил – ичкерээк, учтураак;

Ит арка – ынтымагы жок;

Эшектин кулагынан түз – туптуура;

Уйга килем жапкандай – жарашыксыз, одоно;

Сүткө тойгон күчүктөй – мантайган, сүймөнчүлүктүү; күнөөлүүдөй;

Чыккан мурду жөргөлөгүс – абдан калың, өтө жыш;

Чыкканга кебек алдырбаган – абдан зыкым, сараң;

Кой үстүнө торгой жумурткалоо – жыргалчылык, бейпилчилик;

Ак төөнүн карды жарылган – берекелүү, молчулук;

Атка жеңил, тайга чак – жеңил желпи, эптүү, тил алгыч;

Үрүп чыгар ити жок – абдан кедей;

Балапан түгү түшө элек сары жүзү кыпкызыл болуп кетти («Сынган кылыч»).

Чымын учса угула турган – абдан тынч, жым-жырт;

Кой оозунан чөп албаган – абдан жоош: Бул менин кой оозунан чөп албаган бечара тууганым эшигинизде керилип калыптыр, күнөөсү болсо, күнөөсүн мойнуна алып, күнөөсүз болсо, момунду мынча кордук кылгандардын аты ким экенин аныктап кетейин деп келдим («Сынган кылыч»).

Биттин ичегисине кан куйган – өтө бышык, абдан тың;

Ити май жебеген – чириген бай;

Иттин мурду өткүс – абдан калың, жыш;

Күлгө оонаган күчүктөй – кара ала, тору ала болуп булганган;

Музоосунда сүздүрүп. «Музоосунда сүздүргөн, өгүз болгондо да жалтантат» (макал). Ар дайым мал чарбачылыгын медресе тутуп, жашоо-тиричиликтинен, ой-пикирлеринен ошол тарапка эте эле ооп келген элибиз өтмө маанилүү сөздөрдү ошол мал чарба багытынан алышканы белгилүүдүр. Анткени беш түлүктүн кыял-жоруктарын, жашоолорун ж.б. касиеттерин мыкты өздөштүрүшкөн... Деле адамбы, айбанбы айрым белгилери окшошо түшөт. «Музоо кезинде сүздүрүп койгондун» маани жайы – жаш кезинде сүздүрүп койгон. Жаш кезинде кордукту көп тартты, ошондон жалтак, жер карама болуп калды, өйдө карап сез ката албайт-сыяктуу мүнөздөмөлөр келип чыккан.

3. Сан - өлчөмдү билдирген фразеологизмдер:

Уй түгүндөй – өтө көп, сансыз;

Иттин кара капталынан – абдан көп, мол;

Кара таандай – абдан көп, сан жеткис: *Демейде жыйын десе эле кара таан болуп кетчү эле* («Сынган кылыч»).

Кыймыл-аракетти, ал-абалды туюндурган фразеологизмдер:

Жыландын куйругун басуу – коркунучка кабылуу, бирөөнүн балээсине калуу: *Жыландын куйругун баскан экен, кайран журтту курутуп алмак болгон экен* («Сынган кылыч»).

Жыланды басып алуу, айрыкча, куйругун басып алуу коркунучтуу, анткени ал андай учурда баш жагы эркин болуп, чагып алууга мүмкүнчүлүгү көп. Ушундай абалдан пайда болгон коркунучтуу сезим ар түрдүү маанилик (семантикалык) жылышка ээ болуп отуруп, акырында адамдардын дегеле бир коркунучка, бир балээге кабылаарын же туш келерин элестүү туюндуруу үчүн ушул *жыландын куйругун басып алуу* туюнтмасы кеңири колдонулуп жүрүп, акырында фразеологизмге айланган болуу керек деген ойду ишенимдүү айтсак болот [Эгембердиев 2007:141].

Түлкү тиштемей – түрдүүчө амал менен алдоо;

Ат арытуу – узак жол жүрүү: *Жок деген болсок, ат арытып мында келбеген болор элек* («Сынган кылыч»).

Эшек такалоо – эч нерсе кылбай бош жүрүү;

Беш өрдөгүн учуруу – калп айтуу;

Ит кылуу – уят кылуу, жаман абалда калтыруу;

Түлкүсү түштө улуу – бир нерседен жолу болуу;

Төө бастыга калуу – көптөп кетүү;

Ат жалын тартуу – бойго жетүү, чоңоюу: *Ат жалын тартып мингенге жараган сенин кошунуң, жарыгым* («Сынган кылыч»).

Жылын төө кылуу – баалануу, бой көтөрүү;

Бити-битине батпоо – аябай сүйүнүү;

Жөргөмүштүн торуна чалынуу – кугула алгыс азапка туш келүү;

Чымын-куюн болуу – өтө катуу жүгүрүү;

Аарынын уюгуна тийүү – ачуусуна тийүү;

Ажыдаардын куйругун басуу – каарына калуу;

Элик сүтүн берүү – өзү төрөбөсө да, өз баласындай багуу: *Туубасам да тутундум, эмчек бербесем да, элик сүтүн берермин, балам* («Сынган кылыч»).

Иттин арткы шыйрагындай – абдан уят болуу;

Чымын конгондой да көрбөө – тоготпоо, сезип да койбоо;

Көк ала койдой союу – абдан катуу уруу, сабоо;

Ит терисин башына каптоо – аябай ызалап, кыйнап кордук көрсөтүү;

Төө чечкендей болуу – аябай уят болуу, маскарасы чыгуу;

Ат бороюн сыдыруу – ат арытып, узак жол жүрүү;

Ат тери кайтпоо – эмгеги текке кетүү, куру убара болуу;

Ат соорусун салуу – артын карай качуу, чегинүү;

Ат тезегин кургатпоо – көп убакыт өткөрбөй, тез-тез каттап туруу;

Эшек куртун кагуу – көрбөгөндү көрсөтүү, жинин кагуу;

Ит куйругун түйүштүрүү – бири-бирине каршылаштыруу, араздаштыруу;

Уй мүйүз тартуу – тегерек тартып кырка отуруу: *Ал ат ойноптуп тиги уй мүйүз тартып отурган билермандардын кашына токтой калды* («Сынган кылыч»).

4. Орундук, мезгил, убакыт, өлчөм маанисиндеги фразеологизмдер:

Ит өлгөн жерде – алыс, ыраак;

Ат чабым:

Ат кара тил болгондо:

Төөнүн куйругу жерге жеткенде:

Иттин үнү угулган жер:

Бээ саам:

Жыйынтыктап айтканда фразеологизмдерде тилдин образдуулугу ачылып, жаныбарлардын кулк-мүнөзү, кыймыл-аракети, көрүнүшү адамдын образын берүүдө шарт түзөрү анык болду. Кыргыз тилинде компоненттерин зоонимдер түзгөн фразеологизмдер төмөнкү топторго бөлүндү: 1. Заттык мааниде колдонулган зоо фразеологизмдер; 2. Адам терс мүнөзүн туюндурган зоо фразеологизмдер; 3. Сан - өлчөмдү билдирген фразеологизмдер; 4. Орундук, мезгил, убакыт, өлчөм маанисиндеги фразеологизмдер

Адабияттар

1. Арнольд И. В. Интерпретация художественного текста: Типы выдвижения и проблема экспрессивности. // Экспрессивные средства английского языка. – Л.: Просвещение, 1975. – С. 11-20.
2. Касымбеков Т. Сынган кылыч. Б.:Кыргызстан, 1998.-712б
3. Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. -Б., 2001.
4. Өскөналы Э. Кудай сүйгөн Куйручук. // Добулбас. 28.06.2011.
5. Телия В. Н. Вторичная номинация и её виды // Языковая номинация. – М.: Наука, 1977. – С. 129-221.
6. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (табияты жана семантикасы) [Текст] / Р.Эгембердиев. – Б., 2007. – 172 б.